

**ДУХОВНА СФЕРА У СИСТЕМІ ФАКТОРІВ
ВІДТВОРЕННЯ «ЛЮДИНИ СОЦІАЛЬНОЇ»**

У статті аналізуються умови гуманістичного спрямування усієї внутрішньої економічної політики за принципово новим для України розумінням відносин між людиною-громадянином та державою для формування і конструктивного функціонування соціальної держави.

similar papers at core.ac.uk

provided by Institutional Repository of Vadym Hetman

КЛЮЧОВІ СЛОВА: гуманізація відносин, продукування духовних благ, інтелектуальний потенціал, соціальна держава.

У концептуальному аспекті методологічною основою комплексного аналізу проблем соціального розвитку людини є теза про подвійну її роль у суспільному виробництві: як фактора (економічний підхід) та як мети (соціальний підхід). Ці підходи передбачають у своїй основі різні моделі людини, а відповідно, й неоднакові механізми як формування змістовних властивостей індивіда, так і функціонування та координації його поведінки.

Так, «людина економічна» (*homo economics*) формується, функціонує, взаємодіє переважно через економічні, тобто, перш за все, ринкові інструменти. В цьому аспекті фактор людського потенціалу в економічному зростанні та забезпеченні конкурентоспроможності нині відіграє визначальну роль. Тому його збереження (відтік робочої сили в Україні катастрофічний — 5—7 млн осіб працює за кордоном) і якісне примноження є першочерговим стратегічним завданням для будь-якої держави, а особливо для нас. Адже лише країни, які продукують, відтворюють сучасні знання та інтегрують їх у свої економічні моделі, можуть бути як системно конкурентоспроможними, так і реально забезпечувати випереджальний економічний розвиток. Хоча в нашій літературі інколи є й інше трактування людського потенціалу, в якій домінує не створювальний, а споживацький аспект, оскільки його сутність автори розглядають «лише через призму реалізації соціальних і економічних потреб людини» [5, с. 189].

Характерною особливістю сучасного цивілізаційного прогресу, за умов становлення сучасної економіки знань, є той незапе-

речний факт, що формування, реалізація і розвиток людських здібностей, у т. ч. і ціннісних мотивацій набувають характерного пріоритетного значення перед фінансовими і матеріальними ресурсами. Це особливо суттєво актуалізується на етапі інтеграції національних економік у процес глобалізаційних трансформацій. Саме тут, що неодноразово відмічалось у літературі, як у фокусі міждержавних, регіональних, національних, місцевих інтересів мають перебувати люди, їхні спільноти і відносини, прогресивні соціальні потреби системи соціалізації людини [див., напр., 2, с. 543].

«Людина соціальна» формується і функціонує через увесь спектр її суспільної життєдіяльності, тобто матеріальну і духовну сфери, сім'ю і побут тощо. Отже, сутнісно в першому аспекті — це людина-функція, носій робочої сили, а в другому — людина-особистість. Водночас ці два аспекти неправомірно протиставляти, оскільки індивід є цілісним феноменом і економічного, і соціального, а також і біопсихологічного. Ці органічні складові є лише різними вимірниками і компонентами єдиного індивіда. Якість їхнього органічного розвитку — це забезпечення комплексного потенціалу формування гармонійної людської особистості. За таких умов принципово важливим є питання про те, що є першоджерелом, тобто своєрідним «генератором», суттєвих зрушень у царині соціального розвитку людини [1, с. 5—7].

У даному контексті зауважимо, що людина є одночасно і єдиною істотою на планеті Земля, яка творить такий феномен, що його називають культурою або культурним продуктом. При цьому творить вона не безцільно, а для власного та суспільного вжитку. А чим більше вона створює культурного продукту — тим більше вона й сама «окультурена», а відтак і — цивілізованіші її відносини в суспільстві. Отже, культура і людина, по суті, єдине ціле, оскільки перша — це матеріалізована форма свідомості. Вибудовувати цю гармонійну єдність і покликана система освіти й особливо гуманітарна та гуманістичні її складові. Саме вони «окультурюють» людину.

Так, освіта, згідно логіки концепції людського розвитку, яка була у свій час прийнята спеціальною програмою ООН (1990 р.), трактується як процес, що має самостійну цінність і є важливою складовою загальної культури людини, а не лише як умова формування її професійно-кваліфікаційних, тобто продуктивних здібностей. Тому логічно стверджувати, що загальна база соціогуманізації відносин, зокрема й економічних — це значною мірою похідна від процесу гуманізації освіти різних

рівнів. Але гуманізація в навчанні не може бути просто результатом «прищеплення» слухачам (учням, студентам) людяності в їхній діяльності та у взаєминах з іншими індивідами. Це і глибока, всебічна підготовка фахівця: спеціальна, мовна, психолого-педагогічна, а нині й комп'ютерна. Визначальну роль тут відіграє духовна сфера, традиційно до якої відносяться різні форми розумової діяльності.

Гуманізація навчання має забезпечувати формування творчого потенціалу особистості, інтернаціональний характер гуманітарних знань, гармоній з національною історією, культурою, традиціями, ментальністю.

Відтак, гуманістична спрямованість усієї внутрішньої економічної політики має бути спрямована на принципово нове (для України) розуміння відносин між людиною-громадянином та державою. Пріоритетом тут має бути добробут і різнобічний розвиток людини як індивіда. Якість її життя і розвитку має стати головною метою державної соціально-економічної політики. Абстрактна посилка, що людина — це найвища соціальна цінність, повинна бути в даній політиці переведена в реальну площину якості життя і розвитку людини. На жаль, формула: «держава для людини, а не людина для держави» — в Україні ще дуже далека від практичної реалізації.

Комплексна реалізація виокремлених проблем потребує формування і конструктивного функціонування так званої «соціальної держави». Це логічно витікає з характеру взаємодії економічної і духовної сфер. Відомо, що між цими сферами існують як прямі, так і зворотні взаємозв'язки. При цьому «щільність» цих взаємозв'язків дуже різна для окремих груп, прошарків, класів (страт) населення. У реальних умовах часто ступінь віддаленості окремих стратифікацій цих груп є настільки значною, що суттєво деформує не лише базові закономірності соціального розвитку людини, а й забезпечення умов функціонування економіки знань.

Динамічне розв'язання цих завдань і є важливими функціями соціальної держави [див.: 3, с. 174, 178]. Саме за такої умови гуманістичні складові можуть стати серцевиною всієї соціально-економічної політики нашої держави та конструктивно супроводжувати всі періоди життєдіяльності людини як соціальної істоти — суб'єкта найвищої соціальної цінності.

Реалії розвинених держав свідчать, що в усій системі суспільних відносин, зокрема й економічних, чітко проглядається тенденція якісних змін, пов'язаних з усвідомленням нової парадигми

суспільного процесу — розвиток людини з усім багатством її здібностей і потреб. Економічну людину в цьому розумінні, як вже відмічалось, замінює «людина соціальна». Постіндустріальне суспільство «знімає» з людини лише роль фактора виробництва, виводить її з процесу виробництва і надає їй роль його контролера та регулювальника, у зв'язку з чим об'єктивно зростає значення духовних, морально-етичних, соціокультурних та інших не-економічних факторів економічного прогресу.

Необхідність переорієнтації економіки на людину зумовлюється перетворенням творчої і кваліфікованої праці на домінуючий чинник суспільно-економічного розвитку під впливом НТР як необхідної умови ефективного функціонування соціально-економічних відносин. Водночас інвестиції в систему отримання знань — гостра необхідність. Адже, за підрахунками експертів, понад 70 % зростання ВВП постіндустріальних країн зумовлені підвищенням професійно-освітнього рівня працівників і поширенням нових інформаційних технологій.

У комплексі це є об'єктивними обставинами створення передумов соціальної орієнтації ринкової економіки та соціогуманізації економічних відносин. Ключем до розуміння сутності переорієнтації економіки на людину є проблема подолання відчуження. А це — подолання економічної необхідності, зародження свободи — така системна якість нового суспільства. Постіндустріальне суспільство вирізняється не лише новим способом виробництва й новим способом соціального розвитку, що характеризується новою домінантою прогресу — це «виробництво» особистості, а не речей, відносин суб'єктів-особистостей, а не економічних «осіб-маріонеток».

Посилення соціальної орієнтації ринкової економіки виявляється в різних формах, але насамперед у зміні статусу працівників на підприємствах, в активізації їх участі в акціонерному капіталі та управлінні [4].

Відхід від економічної детермінації суспільного життя, соціалізація та гуманізація економічних відносин підносять значення надеекономічних чинників соціального розвитку. На перший план висуваються такі параметри економічного розвитку, як урахування професійно кваліфікаційного потенціалу населення, його історичних традицій і духовного стану та системи ціннісних настанов.

Ретроспективний аналіз процесів трансформаційного періоду в Україні дозволяє стверджувати, що в низці проблем, які залишилися «за кадром» практичної реалізації, не останнє місце на-

лежить потребі рішучого нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, якісного оновлення сфери продукування духовних благ. Вона, як і раніше, залишалася в традиційно «залишковому» становищі і фактично не розглядалася як складова (навіть не визначальна) соціально-економічної трансформації нашого суспільства. Сімнадцятирічна практика, однак, змушує подивитися на це в іншому ракурсі і ще раз підтвердила: справжній прогрес у суспільстві, зокрема в економіці, неможливий без якісного розвитку самої людини, а відтак, — продукування, розподілу та споживання духовних благ. Стає дедалі зрозумілішим, що розвиток, збагачення духовної складової інтелектуального потенціалу наших співгромадян — це не та сфера, яка перебуває поза ринковою трансформацією, чи її відділений наслідок, який з часом може з'явитися і на теренах України. Це необхідна і, більш того, важлива умова радикалізації ринкової трансформації, її обов'язковий чинник. Ось чому духовне життя суспільства мало б посісти пріоритетні позиції в розробці стратегії комплексної ринкової трансформації.

До речі, такої стратегії в Україні за всі роки незалежності так і не було сформовано. Це свідчить як про недостатність самої наукової бази, так і про практичну незацікавленість у такій комплексній стратегії, часто калейдоскопічно змінюваних урядових структур.

Із відміченого випливає, що, аналізуючи моделі суспільного відтворення за умов ринкової трансформації, важливо виділяти шлях її розвитку відповідно до реалій мінливого світу. Методологічно в даному аспекті мова повинна вестися про багатовимірну модель суспільного відтворення, котра обов'язково включала б до його структури і динаміку (складову) відтворення духовних благ та інтелектуального потенціалу. З іншого боку, вимоги, що їх висуває сучасна наукоорієнтована економіка (або, як її називають, «економіка знань»), досить переконливі і зрілі. Зокрема, в країнах ОЄСР більше половини ВВП створюється в інтелектуальному виробництві. За даними ЮБЕСКО, у 20-ти країнах, де працює 95 % усіх учених, дохід на душу населення щорічно зростає на 200 дол.; у решті країн, де 5 % — його зростання становить 10 дол. на рік.

Серед «блоків», які відносять у літературі до духовних благ (інтелектуального продукту), виділяють: по-перше, «блок» продуктів наукової творчості — теорії, гіпотези, відкриття, винаходи, наукові розробки, проекти й різні наукові та науково-технічні послуги тощо; по-друге, «блок» продуктів культури — послуги сфери

освіти, засобів масової інформації, видавничих установ, твори літератури та мистецтва, витвори архітектури тощо. У комплексі все це формує та розвиває людину як працівника і як особистість, тобто як самоцінність, заради якої, зрештою, здійснюється весь відтворювальний процес у суспільстві. З позиції сьогодення, а тим паче для розробки орієнтирів на майбутнє, є сенс виокремити відтворення інтелектуального продукту як самостійного «блоку» (чи підрозділу суспільного відтворення) в контексті не стільки як процесу розвитку людини, скільки як результату її розвитку. Зрозуміло, що в цьому аспекті проблема кількісних параметрів та оцінок такого розвитку суттєво ускладнюється.

У цілому ж на створення інтелектуального продукту витрачаються і витрачатимуться дедалі більше факторів виробництва, та оскільки — це продукування стратегічно новоствореного продукту. Логіка (навіть формальна) веде до висновку, що ця новостворена вартість, яка формується в суспільстві, має включатися у його національне багатство, а не «розбігатися» по світу. Це потребує становлення і відповідних економічних відносин, зокрема їхньої соціогуманізації.

Специфічність результатів функціонування духовної сфери в значній мірі в тому, що вони набувають форми і матеріальних благ, і нематеріальних цінностей, і окрім того — послуг. Але всі вони — як функція, так і умова відповідного рівня розвитку людини. Кількісні параметри, динаміка складових духовної сфери часто розглядаються в науково-навчальній літературі лише через зміну динаміки: шкіл і школярів; науковців і вузів; культурних закладів, різних винаходів тощо. І їх аналіз у літературі здійснюється перманентно. Тому виокремимо деякі відправні якісні узагальнення прогностичного характеру із закономірностей духовного відтворення, які навпаки практично не розглядаються нашими авторами. Серед таких закономірностей виділимо:

по-перше, зміну співвідношення між прагматичною та загальнонауковою, загальнокультурною складовими освіти. При цьому процес освіти стає не лише перманентним, а й потребує випереджального характеру на фоні інших складових соціально-економічного розвитку, тобто вона має бути зорієнтована на майбутнє. Це важливо і для нашої країни. Так, за даними Всеукраїнського соціологічного опитування (2005 р.), проведеного Інститутом соціології НАН України та фірмою «СОЦІС», лише 2/5 респондентів відповіли, що їм «освіти вистачає», а кожен третій вважав, що «не вистачає», і решта — не визначилися з оцінкою свого освіт-

нього рівня щодо вимог, а це, хоч і опосередковано, але свідчення їх низького рівня;

по-друге — відтворення «продуктів» науки, й особливо — культури, здійснюється циклічно. З відповідною періодичністю відбувається зміна наукових і культурних систем. А сама динаміка духовного відтворення є хвилеподібною. Періоди революційних піднесень чергуються з періодами стабільного еволюційного розвитку, а з часом настає застій і падіння, за якими знову настає пора появи та розквіту нових наукових ідей, теорій, учень, художніх стилів тощо, тобто маємо циклічність;

по-третє, простежується детермінований зв'язок між циклами духовного відтворення, з одного боку, та матеріального — з іншого. Перша група циклів «перегукується» з циклічними змінами в продуктивних силах суспільства, і передусім у робочій силі, та його економічних відносинах. У них і зростає перманентно соціогуманістична складова. Адаже революції в науці, культурі спричиняють революції в освіті та технологічні перевороти у виробництві. Указані зв'язки мають діставати відображення в прогнозуванні створення не лише інтелектуального продукту, а й у змінах системи суспільних відносин;

по-четверте, циклічність відтворення в духовній сфері зумовлює і наявність такої фази циклу, як періодична криза. У ній відображається загострення суперечностей, притаманних сучасній духовній сфері, що створює умови для чергового піднесення та структурних змін у системах освіти, науки та культури. Ці кризи бувають різної глибини та сили, а також — специфічним для кожної країни та різночасовим лагом.

Виокремлені закономірності досі недостатньо досліджені, оскільки мало ще глобальних кількісних даних щодо інтенсивності, просторових і часових параметрів динаміки циклів та фаз. Тому складно з високою вірогідністю передбачити майбутні глобальні тенденції. І відповіді на ці питання ще не викристалізувалися у світовій літературі.

Та коли взяти наш пострадянський період, то наявність такої кризи є очевидною навіть без глибокого аналізу статистичних даних. Форми її прояву на поверхні, вона проходить через кожного з нас.

Постає питання: а де «коріння» цієї кризи?

По-перше, на жаль, Україна запізнилася з кардинальною структурною перебудовою всього суспільного відтворення (включаючи і духовну сферу), що розвинуті країни здійснили ще в мину-

лому столітті. Свідченням цього є постіндустріальні та інформаційні суспільні системи, які вже вивчаються, аналізуються західними фахівцями.

По-друге, негаразди в нашій духовній сфері різко ускладнюються кардинальним поворотом країни від однієї господарської парадигми, що ґрунтувалася на одержавленні «всього і вся», до іншої, яка передбачає визволення ринкових сил, хоч, зрозуміло, безмежне. Наші ж «прораби ринкової трансформації» — абсолютизували «його величність ринок». А це ще більше поглибило кризовий стан у цій сфері. До загострення кризової ситуації призвело і зменшення попиту, який має суспільство на кінцеві інтелектуальні продукти. Відбулося і суттєве кількісне скорочення кадрової складової інтелектуального потенціалу в Україні. В комплексі виділені закономірності духовного відтворення та вказані причини кризи є якісним діагнозом нинішнього стану даної сфери в нашій країні [4].

Тому для поживлення розвитку всієї духовної сфери в найближчій перспективі об'єктивною основою має стати «органічний союз» науки та культури з високими технологіями і передусім — інформаційними. При цьому інформаційна революція має охопити і навчальні заклади різних рівнів¹. Таким чином, тут потрібні зміни не в окремому елементі чи окремій складовій, а в національній духовній сфері в цілому, що важливо більш конструктивно відображати в довгостроковому прогнозуванні її динаміки.

Стихійність та некомплексність тут змін абсолютно неприпустимі в українській ситуації, коли об'єктивно постає необхідність виходу на якісніші параметри інноваційного розвитку як у матеріально-економічній, так і духовній сферах. У протилежному разі країна буде відкинута на узбіччя розвитку цивілізації, на що неодноразово вказувалось в нашій літературі. Водночас постає і необхідність активізації фундаментальних досліджень закономірностей розвитку науки, техніки і технологій, культури з урахуванням тенденції до їх комерціалізації, що є дещо новим в Україні. Продукування духовних благ як «джерело чистогану», на жаль, для нашої держави не є просто гіпотетичним положенням. Адже має місце масовий відтік за кордон інтелектуального капіталу в най-

---

¹ Згідно з даними, наведеними наших ЗМІ, лише протягом одного 2004 р. людство отримало обсяг інформації, що дорівнює тому, який цивілізація нагромадила від народження Христового до Великої Вітчизняної війни (Див.: Комсомольська правда в Україні, 24.11.05).

різноманітніших формах: науковців та «наукових продуктів»²; молоді і кваліфікованих працівників масових професій; закриття та скорочення не лише наукових, а й загальноосвітніх шкіл (хоч і під тиском фінансових негараздів, але — це форма деградації суспільства); засилля напівфабрикативної поп-арт-культури тощо. Усі ці явища за роки незалежності стали досить репрезентативними, а тому генерують на перспективу суспільну небезпеку для нашої держави.

Відтак, виникає необхідність розробки та реалізації концепції культурної політики в Україні. У 90-х рр. було створено навіть спеціальний інститут для її розроблення, але допрацювати йому не дали. Наше суспільство до цього часу немає послідовної концепції держави щодо розвитку культури, хоч саме держава має проводити цілеспрямовану культурну політику, визначати її пріоритети та перспективи. Тут важливо мати цілісну систему культурного простору, оскільки без цього неможливо сконсолідувати суспільство відносно таких питань, як мова, мистецтво, книговидавництво тощо.

Зокрема книга — це не просто культурний бік формування особистості, а й інструмент самоідентифікації та важливий чинник інтелектуального відтворення як індивіда, так і нації. На жаль, з друкуванням книжок на теренах України є проблеми всі роки її незалежності. Наш бізнес книговидавництвом займається неохоче, оскільки цей процес законодавчо недостатньо унормований. Відсутня і його інфраструктура, яка б забезпечувала ефективні продажі книжок. Зокрема в Україні функціонує трохи більше 300 стаціонарних книгарень. А, наприклад, у Польщі (на 38 млн населення) — 3 тисячі, у Німеччині (на 82 млн населення) — 6 тисяч [«День», 21 жовтня 2005 р.]. Зате по бутиках з рестораціями та певних «генделиках — в європейські лідери» вириваємося. Хрещатик від книгарень очистили. Так, щодо книжок ми вже давно не «впереди планети всей».

Нашим владним структурам слід враховувати і таку обставину: у розвинутих країнах друкування книжок є бюджетотворюючим процесом. Так, у США щорічний валовий прибуток становить близько 30 млрд доларів [Там само]. Українська книжка на національному ринку — товар невідомий. Ось чому є важливою державна підтримка національного книгобізнесу. Про який розвиток людини можна вести мову, коли вона не

---

² В Україні з 1994 по 2004 р. чисельність наукових кадрів зменшилась удвічі. Система ВНЗ готувала приблизно 3 % фахівців постіндустріальних спеціальностей.

має змоги читати книгу вдома, в бібліотеці чи на сайті Інтернету. А звідси і «печеризація», а не соціогуманізація всіх людських відносин.

Нашому соціуму потрібні ефективні форми стимулювання культурного виробництва культурної індустрії. Так, у розвинутих державах частка експорту загальних надходжень від культурної діяльності сягає 30 %, а в нас ніхто того не підраховує і не знає, тому що ця частка надзвичайно мізерна.

За більше ніж півтора десятиліття наш народ пережив, окрім незначних щасливих моментів, безліч потрясінь, які не поліпшили його психічного здоров'я. А в цей час з екранів, шпальт газет «бурхливим потоком» ллється кров, такі собі масові інформаційні «картинки-страшилки». Системна ж культурна політика мала б бути спрямована не лише на розширення інформативних рамок позитивних емоцій населення, а й на найважливіше — духовне збагачення наших співвітчизників. У всіх цивілізованих країнах освіта, наука, культура отримують всілякі стимули та преференції від держави. І ці стимули обов'язково скуповуються в стратегічній перспективі.

У практичному аспекті проблеми як розвитку духовної сфери, так і економіки України в цілому залишаються надзвичайно актуальними не лише для початкового періоду ринкової трансформації 90-х рр., а й для перших років XXI ст. І це — не зважаючи на те, що протягом 2000-х рр. мала місце тенденція до прийнятих темпів щорічного приросту ВВП (за виключенням 2005 р.). Але не лише фахівців, а й пересічних громадян цікавить: як же так сталося, що, наприклад, у 2000—2006 рр. ВВП зростав у середньому щорічно біля 7 %, однак у цей період Україна за *індексом людського розвитку* (комбінований соціогуманний показник, який включає довго тривалість життя, рівень освіти та доходи на душу населення) серед країн світу «топталася» у восьмій десятці (у 2006 р. була на 77 місці) серед 177 держав світу, що піддаються рейтингу ООН.

Отже питання, що це за реформи і до чого вони призведуть, не просто риторичне. Обраний Україною ще на початку 90-х рр. XX ст. стратегічний напрям — формування соціально орієнтованої ринкової економічної системи — протягом цих років конструктивно не реалізувався, тобто до свого ідеалу ми не наближались. Він існував просто на рівні гасла, а життєві реалії були діаметрально протилежні. Наші результати соціально-економічного розвитку істотно відстають від аналогічних здобутків країн Східної і Центральної Європи та Балтії. Зрозуміло, що недостат-

ній динамізм економічних процесів гальмує і розвиток духовної сфери.

До речі, досить ємка оцінка української ситуації була дана ще другим президентом країни у черговому його посланні (2002 р.) до Верховної Ради, де він констатував: «Запропонована модель ринкової трансформації не мала необхідної соціальної спрямованості. Формула *«спочатку реформи, а потім реалізація завдань соціального розвитку»*, визначена вже на початку перехідно періоду, виявилася не просто помилковою, а глибоко деструктивною». На практиці, як відмічав тогочасний президент, вона звелася до того, що реформи здійснювалися ціною соціальних утрат. У багатьох випадках демонтовано навіть ті цінності, які свого часу були запозичені в СРСР західними країнами та інтегровані в сучасні цивілізаційні процеси.

Сформульовано було досить чітко і ясно, що понад десятиріччя країна йшла не до соціально орієнтованої економіки, а — від неї, оскільки цілеспрямовано і комплексно не формувалися навіть її засади. Тому важливо розробити та ухвалити пакет законів, спрямованих на дієве стимулювання даної сфери. До того ж, «нездорові» явища в ній можуть здолати лише здорові процеси в економіці. Відповідні сфери соціально-духовного буття — світу, науку, культуру чи медицину — не варто залишати «примхам» ринку, а тим більше за умов домінування олігархічно-кримінального бізнесу в Україні.

Література

1. *Геєць В.* Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. — 2000. — № 1.
2. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. — К.: КНЕУ, 2001.
3. *Сивак А. В.* Соціальна держава: від декларацій до втілення // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 3 (57).
4. Системно-економічна трансформація: теорія та практика здійснення в Україні. Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2006.
5. *Трубич С. Ю., Пушкар З. М.* Соціально-економічна сутність формування людського потенціалу // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 4 (58).

Стаття надійшла до редакції 09.06.2008